

ТЕОРІЯ ТУРИЗМУ ЯК СКЛАДОВА ТУРИЗМОЛОГІЇ

У статті проаналізовано основні етапи, а також тенденції розвитку туристичної науки. Досліджено передумови щодо виникнення теорії туризму. Обґрунтовано місце теорії туризму в структурі туризмології та надано структурну схему туризмології. Зроблено відповідні висновки.

The main steps and tendency of tourist science development are analyzed in this article. The preconditions of tourism theory origin are investigated. The place of tourism theory in the structure of tourismology is substantiated and structural scheme of tourismology is given. The certain conclusions are made.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасний світовий туризм являє собою надзвичайне багате за змістом і проявами соціально-економічне явище. Поняття «туризм» сприймається перш за все як походи і подорожі людей з метою пізнання, відпочинку чи оздоровлення або специфічна галузь господарської діяльності, що задовольняє різноманітні потреби туристів.

У той же час слід визначити, що поступово утворюється туристична наука, організована система знань про туризм, яка узагальнює різноманітний матеріал спостережень над практикою туризму.

Формування науки про туризм, як зазначають дослідники, відбувається на двох основних рівнях, як «зверху» (постановка проблем, формулювання ідей та гіпотез, визначення концептів туризму, розробка теоретичних моделей), так і «знизу» – теоретичне осмислення практики туризму, узагальнений аналіз її складових – економіки, маркетингу, логістики, рекреації тощо.

Отже, сьогодні є всі підстави стверджувати, що туризм – це і вид господарської діяльності і, одночасно, сфера теоретичної праці. Вважаємо доречним провести тут аналогію. Якщо, наприклад, розглядати мистецтво і мистецтвознавство, то відразу стає зрозумілим, що це різні види людської діяльності.

У першому випадку це форма людської діяльності, в результаті якої отримують вироби мистецтва (музика, живопис, кіно і таке інше). Мистецтвознавство являє собою галузь наукового дослідження сфери мистецтва – комплекс суспільних наук, який присвячений вивченню духовної культури людства [1, с.24-54]. Подібна ситуація складається і в туризмі, але на відміну від мистецтвознавства, ступінь розробленості проблем загальнотеоретичного рівня з виявлення законів і закономірностей розвитку сучасного туризму бажано було б покращити.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Вагомий внесок у створення і розвиток науки про туризм належить російським ученим. Так, І. В. Зорін і В. О. Квартальнов розробили поняття про об'єкт, предмет і суб'єкт туристичної науки, яку вони називають «туристикою». М. Б. Біржаков присвятив спеціальне дослідження щодо вибору назви системи наук про туризм. Він також пропонує називати її «туристикою» або «турологією» [2, с.102-116]. Багато уваги приділяють розвитку науки про туризм українські вчені В. С. Пазенок і В. К. Федорченко.

Вони переконані в тому, що туризм гідний своєї науки та висловлюються за назву «туризмологія». За ініціативою В. К. Федорченка в Київському університеті туризму, економіки і права при участі колег з інших вузів та наукових установ підготовлено ґрунтовну монографію присвячену саме теоретичним, концептуальним ракурсам дослідження туризму [3, с.256-301].

Проте, незважаючи на певну кількість наукових праць, у спеціалізованій літературі не сформовано цілісного уявлення про туристичну науку, її об'єкт і предмет, зміст та структуру.

Виділення невирішених частин загальної проблеми. Аналіз публікацій українських та іноземних вчених показує, що наука про туризм у теперішній час знаходиться у стадії формування. Немає сьогодні і усталеної, теоретично обґрунтованої назви даної галузі наукових досліджень. Привертає увагу нерозробленість понятійного апарату, пов'язаного з дослідженням туризму, відсутність розмежування між поняттями «теорія туризму» та «наука про туризм».

Постановка завдання. Метою даної статті є аналіз основних етапів і тенденції у розвитку туристичної науки, дослідження передумов виникнення теорії туризму та визначення її місця в системі наукових знань про туризм.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зростаюча роль туризму в економічному, соціальному і політичному житті суспільства потребує наукового осягнення і теоретичного осмислення цього явища. Саме такому соціальному замовленню, нагальній потребі сучасності відповідає формування теорії туризму, за допомогою якої можна було б узагальнювати і систематизувати різноманітні дослідження туризму як суспільного явища.

Відомо, що теорія – це логічне узагальнення досвіду, суспільної практики. Теорія туризму не є виключенням. Знання про туризм виникали і накопичувались протягом усього періоду його становлення та еволюції.

Як вже зазначалося, туризм є відносно новим соціально-економічним явищем. Подорожі, що здійснювались до XIX сторіччя, не можна вважати туризмом в сучасному розумінні. Більшість вчених-спеціалістів сходяться на тому, що сучасний туризм зі своєю структурою, матеріальною базою, методами роботи почав складатися тільки в XIX ст. Новими і незавершеними є й знання в цій галузі. Саме тому теорію туризму слід сприймати і вивчати як «відкрити» систему логічно упорядкованих наукових знань про зазначене явище. Формування теорії туризму пов'язане та обумовлене процесом перетворення туризму в суспільно значимий фактор, який має серйозні наслідки для розвитку людської цивілізації в її новій історії.

До другої половини XIX сторіччя туризм розвивався як елітарне та індивідуальне за своїм характером явище, яке не мало особливого значення та наслідків у суспільному житті. Його масовий розвиток розпочинається з появою та утвердженням капіталістичних суспільних відносин у Західній Європі.

Саме тут, а точніше у країнах Альпійського регіону, отримують розвиток перші масові види туризму – бальнеолікування і рекреаційний туризм.

Відповідно саме в Австрії, Швейцарії, Німеччині помічені перші спроби систематизації знань, пов'язаних з тими або іншими процесами в галузі туристичного розвитку.

Так, є відомості про те, що ще у 1795-1796 роках August Schlozer підготував і прочитав перший лекційний курс про туризм в університеті м. Гьотинген [4, с.7]. З інших публікацій випливає, що початок теорії туризму відноситься до більш пізнього періоду – 80-х років XIX сторіччя.

Зокрема дослідники вказують на наукові праці тих років: «Туризм у німецькому Південному Тіролі» («Das Fremdenwesen im deutschen Sudtirolo») – німця Йохана Ангерера (1881 р.); («Das Hotelwesen») швейцарця Едуарда Фролера (1883 р.); доповідь австрійця Йозера Шраднера на конгресі з прискорення туристичного розвитку в австрійських провінціях у м. Гранц у Австрії у 1884 році [5, с.355].

На цей же час припадає і виникнення туристичної термінології, яка є елементом будь-якої науки.

Напевно, є й інші, поки що не знайдені дослідниками, праці вітчизняних та іноземних учених, у яких містяться спроби наукового осягнення, теоретичного осмислення туризму.

Але й ті дослідження, які вже відомі, дають підстави стверджувати, що у кінці XIX – початку XX сторіччя були закладені засади теорії туризму як важливого явища суспільного життя.

Початок сучасної теорії туризму може бути пов'язаний з появою і розвитком її створювачів та інституціональних носіїв.

Це, насамперед, всі спеціалізовані навчальні та дослідницькі установи, які заклали основи і розпочали дослідження в галузі туризму.

В окремих історичних дослідженнях відображені приклади появи і діяльності навчальних закладів, які вважаються первісними створювачами та носіями теорії туризму. До них належать: Вище училище готельного господарства і транспорту в Дюссельдорфі (Німеччина), Інститут туризму при Вищому торговому училищі у Берліні, Науково-дослідний інститут туризму при

Вищому училищі світової торгівлі у Відні (сьогодні економічний університет), Інститут досліджень з туризму у м. Берн в Швейцарії.

Наведені приклади свідчать, що Європа є не тільки колыскою туризму, але й науки про нього. Певний внесок у теорію туризму був зроблений в США. В 1932 р. у Вашингтонському університеті вперше представлена навчальна програма з готельної справи. Через рік американський професор Р. Браун надрукував свою працю «Бізнес-рекреації», де вперше використав термін «рекреація» (recreation).

Наукові досягнення в галузі туризму в період після Другої Світової війни пов'язані з декількома подіями. У 1949 році у Швейцарії (м. Берн) заснована Міжнародна асоціація наукових експертів з туризму (AIEST), яка приступила до видання журналу «Revue de tourisme». Велику роль у становленні цієї установи як авторитетного наукового закладу відіграв швейцарський професор Клауд Каспар – президент AIEST протягом багатьох років.

Пізніше теорія туризму розпочала розвиватися і в східноєвропейських країнах. У середині 50-х років у Польщі було створено Науково-дослідний інститут туризму при Вищому училищі статистики і планування у Варшаві. У 60-ті роки у Любліні і Спліті (СФРЮ) розпочалось навчання фахівців з туризму з вищою освітою. У 70-ті роки аналогічні заклади були створені у Болгарії, СРСР, Угорщині, Чехословаччині.

Формування і утвердження теорії туризму є результатом не тільки діяльності інституцій, але і праці вчених, прізвища яких назавжди залишаться в історії як її засновників. Вагомим є внесок у цьому напрямку швейцарських професорів Курта Крафта і Волтере Хунзікеза. Традиції швейцарської наукової школи пізніше і до наших часів продовжують та збагачують Пол Річ, Джост Кріппендорф, які відомі у цілому світі своїми працями з проблем туристичного маркетингу і збереження навколишнього середовища в процесі туристичного розвитку. Їх земляка професора Claude Kaspar також знають у науковому світі як автора фундаментальних досліджень у багатьох галузях туризму.

З австрійської наукової школи з туризму заслуговують на увагу такі вчені, як: П. Бернекер, Дж. Стаднер, В. Еднер, Дж. Мазанец, Е. Спат, а з німецької – Г. Валтерспіль, Б. Пфістер, Х. Саурман.

Вагомий внесок у розвиток теорії туризму здійснили і радянські вчені: В. І. Азар, М. А. Ананьєв, П. М. Зачиняєв, І. В. Зорін, В. А. Кватальнов, Н. П. Крачило, М. Е. Немоляєва, М. С. Фалькович, В. К. Федорченко.

В Україні на сьогоднішній день найбільш сформованою можна вважати систему наукових поглядів на туризм, які пов'язані з дослідженням географії туризму, просторових аспектів розміщення туристських ресурсів, розробкою методології формування та розвитку територіальних рекреаційних систем. Вагомий внесок у розвиток цих ідей зробили українські вчені О. О. Бейдик, Ю. А. Заставний, М. М. Крачило, О. О. Любіцева, Б. П. Яценко та інші.

Економічні дослідження туристської проблематики відображені в працях українських фахівців: Л. Г. Агафонові, В. К. Євдокименка, М. І. Долішнього., В. І. Карсекіна, Н. Й. Коніщевої, Д. М. Стиченка, Т. І. Ткаченко, Л. М. Шульгіної. Історичні аспекти розвитку туризму висвітлено у роботах Т. А. Дьорової, С. І. Поповича, П. Г. Тронька,

В. К. Федорченка. Туризм як соціальний інститут розглядається в наукових працях І. М. Мініч, В. С. Пазенка, Ю. І. Яковенка.

Провідні тенденції у розвитку теорії туризму на сучасному етапі його розвитку, (починаючи з середини ХХ сторіччя), полягають, на наш погляд, у таких напрямках [6, с.3-10].

По-перше, збільшується число навчальних і дослідницьких закладів у сфері туризму. У Німеччині, Австрії, Швейцарії, Франції, Великобританії, Італії, США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії, Японії десятки провідних університетів готують фахівців для сфери туризму. У 80-90-ті роки відбувається експансія і в нетрадиційні регіони і країни, де туризм перетворюється у провідну галузь економіки.

Ці процеси є характерними для Канади, Австралії, Нової Зеландії, Японії, Індії, Китаю, В'єтнаму, Куби.

По-друге, у період, який досліджується, високими темпами збільшується кількість осіб з науковими ступенями і званнями в галузі туризму.

Основною причиною такого становища є швидке зростання потреб у спеціально підготовлених і висококваліфікованих кадрах для його управління.

По-третє, у сучасний період розвитку теорії туризму значно збільшується кількість періодичних видань і спеціалізованої навчальної та наукової літератури. Науково-інформаційне забезпечення туризму реалізується за допомогою десятків наукових журналів та тисяч томів навчально-методичної літератури.

По-четверте, наростає обсяг коштів, що інвестуються у розвиток туристичної науки і освіти. З початку 90-х років тільки у Східній Європі була профінансована і здійснена низка довгострокових програм з розвитку спеціалізованого навчання і науки з туризму: «Tempus», «Phare», «Socrates», «Know How Fund» та інші.

По-п'яте, поглиблюється інтегральний характер теорії туризму.

Характерні структурні зміни у змісті теорії туризму пов'язані з тим, що він увібрав у себе багато функціональних наукових напрямків таких як: маркетинг, планування, фінансування, управління людськими ресурсами та інші. Крім того, трудно сьогодні уявити собі цілісне пізнання туризму без інтегрування його з іншими науковими галузями: соціологія, психологія, географія, медицина, екологія, історія, культурологія та інші.

Поступово туризм знайшов своє місце у предметах багатьох наук, що, в свою чергу, сприяло розширенню і ускладненню його власного предмета.

На разі туризм може вивчатись і управлятись тільки загальними зусиллями спеціалістів різних наукових галузей. Виходячи з такої позиції, окремі автори розглядають знання про туризм як універсальну науку, яка «обслуговується» низкою суміжних наук і сама перетворюється у складову цих наук.

Наочно цю тезу продемонстровано на рис. 1.

Рис. 1. Туризм як складова інших наук

Більшість науковців все ж вважає, що сьогодні можна говорити про існування не окремої науки, а системи прикладних наук про туризм.

Так, відомий російський вчений М.Б. Біржаков у 5-ому виданні своєї книги «Вступ до туризму» виділив спеціальний розділ – «Найменування науки про туризм» [2, с.210].

У ньому він зазначає: «розглядаються три найменування системи наук про туризм. Саме системи, тому що туризм – це численна система знань, яка охоплює багато сторін життя людини та її діяльності» [2, с.210-211]. Далі М. Б. Біржаков наводить можливі варіанти назви науки про туризм – туристика (пропозиція Російської міжнародної академії туризму, Москва), турологія (пропозиція Академії туризму, Санкт-Петербург) і туурографія. Усі вони відбивають вплив різних академічних шкіл, що склались у великих наукових центрах. Той факт, що вчені різних країн ведуть дискусії з цього приводу, свідчить про те, що необхідність комплексної науки про туризм усвідомлюється практично всіма. Дійсно, встановити назву науки є важливою справою для системи освіти, системи підготовки кадрів вищої кваліфікації, спеціалізації вчених рад.

Як можливий варіант назви туристичної науки в українських наукових колах «балотувалися» такі терміни: туризмологія, туризмознавство, туризмографія, туризмометрія, туристика. На думку українських вчених О. О. Любіцевої, В. С. Пазенка, В. К. Федорченка найбільш підходящою назвою для науки про туризм є термін «туризмологія». Обґрунтуванню саме такої назви присвячене спеціальне дослідження проф. В. С. Пазенка [2, с.34-39].

Вчений зазначає, що необхідно розрізняти явище і сутність туризму. Якщо багатоманітні явища та прояви туризму можна пізнати засобами емпіричного пізнання на практиці, то сутність – тільки за допомогою логічних процедур мислення. Зазначене зауваження має понятійне і концептуальне значення при аналізі пропозицій щодо назви науки (або наук) про туризм. На перший погляд всі дефініції, що наведені вище, ідентичні за змістом і є різними визначеннями одного і того ж.

Однак це поверхнєве ототожнення, вважає В. С. Пазенок. Наприклад, «туризмознавство» – на розсуд автора – це найзагальніше поняття, яке охоплює будь-яке знання про туризм – загальне і часткове, теоретичне і практичне, абстрактне і конкретне. У туризмознавчому загалі все «рівноправно» – технологія приготування їжі, визначення собівартості пакету туристських послуг, логістика чи «конструювання» інноваційного турпродукту. Туризмознавство охоплює і історію зародження туризму, і в тому числі літопис виникнення і еволюції теоретичних рефлексій цього феномена.

«Туризмографія», як пояснює сама етимологія слова, – є письмові зафіксовані свідчення щодо туризму, його опис, звіти, розповіді, щоденники, книги, статті, наукові розвідки та інші зразки епістолярного чи белетристичного жанру.

Специфічним змістом позначений і термін «туризмометрія». Він насамперед відбиває можливість математично «замірити» туристську діяльність, підрахувати туристичні потоки, навести різноманітні статистичні дані щодо економічної та соціальної ефективності туризму [3, с.37].

Термін «туристика», який широко вживається зараз в російській і польській спеціалізованій літературі, претендує на «самостійність», автономність туристського знання за аналогією таких понять як «статистика», «белетристика», «кінематика». Але він нічим не кращий за термін «туризмознавство», а за благозвучністю значно поступається останньому.

Поняття «туризмологія», на думку В. С. Пазенка, на відміну від вже названих, найбільш вдало, в концептуальному вигляді відбиває сутність такого явища як туризм [3, с.37]. Докази вченого є достатньо переконливими.

По-перше, це поняття відповідає традиції утворення теорій, які базуються на знанні закономірностей свого об'єкта (логосу). По-друге, сама назва науки (або комплексу наук) – «туризмологія» немовби підкреслює фундаментальний характер тих знань, що вона репрезентує.

Отже, пропозиція українських учених щодо назви нової науки – «туризмологія» – заслуговує на підтримку. Що ж стосується її визначення, то воно, на наш погляд, потребує уточнення. Енциклопедичний словник-довідник з туризму за редакцією В. К. Федорченка надає таке визначення: «Туризмологія – теорія туризму, галузь соціокультурного та економіко-бізнесового знання, яке характеризується розгалуженими між науковими зв'язками, що фокусуються в теоретичному усвідомленні та концептуальному оформленні багатоаспектного феномена туризму» [7, с.325].

Перші слова цієї дефініції свідчать, що її автори фактично ототожнюють поняття «туризмологія» і «теорія туризму». Така позиція здається нам помилковою.

Як вже зазначалось, туризмологію сьогодні можна уявити як систему прикладних наук про туризм або, за визначенням О. О. Любіцевої, як науковий міждисциплінарний напрям, у межах якого поєднуються різноманітні дослідження туризму як суспільного явища [8, с.11].

Уявну структурну схему туризмології наведено на рисунку 2.

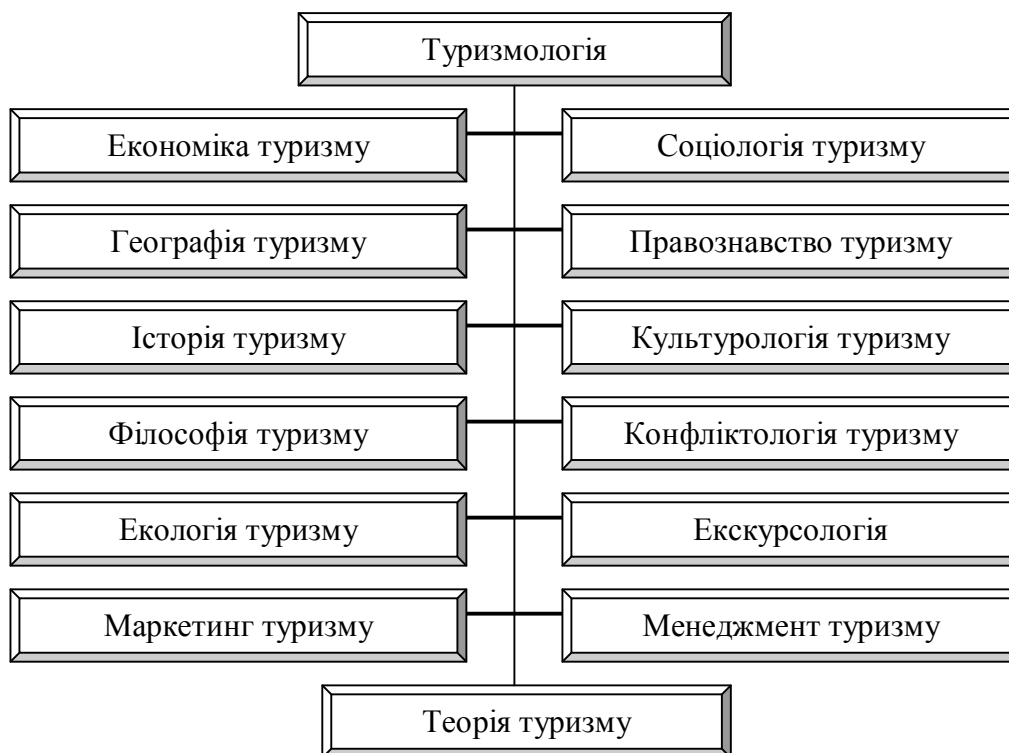

Рис. 2. Структурна схема туризмології

З рисунку видно, що туризмологія розглядаємо як цілісну систему загальних і прикладних наук про туризм і туристичну діяльність, а теорія туризму – як складова туризмології, її теоретична основа.

Під туризмологією слід розуміти не загальну теорію туризму, а узагальнюючу назву цілого комплексу наук або міждисциплінарного наукового напрямку. Тому намагання встановити і сформулювати предмет туризмології не мають ніякого сенсу. Можна лише визначити її проблематику – досліджувати все, що відбувається у сплетінні: «людина – подорож – туристична дестинація – навколишнє середовище».

Зовсім по-іншому це виглядає, коли мова йдеться про визначення предметів наук, які є складовими туризмології. Тут особливих проблем не виникає.

Наприклад, предмет такої науки, як економіка туризму за звичаєм визначається як «вивчення економічної поведінки людей (економічних відносин), що виникають в процесі виробництва (формування), реалізації та організації споживання туристичних продуктів з метою задоволення потреб значної частини населення в них» [9, с.87].

Предметом такої науки, як маркетинг туризму є «принципи і методи організації маркетингу туристичного бізнесу, вивчення споживчих переваг туристів, розкриття сутності аналізу процесу обслуговування в маркетингу послуг, аналіз сегментації споживачів туристичних послуг, основи управління маркетинговою діяльністю туристичної компанії» [10, с.13].

Можна і надалі наводити подібні цитати з монографій, підручників і навчальних посібників з туризмологічної проблематики, однак повернемося до теорії туризму.

Теорія – це вища форма організації наукового знання, яка дає цілісне уявлення про закономірності та суттєві якісні характеристики явища, що досліджується [2, с.35]. Існування будь-якої теорії, в тому числі і теорії туризму неможливо уявити без чітко фіксованого понятійного апарату, який відбиває властивості і тенденції досліджуваного явища, закономірності його розвитку.

У туризмології основу такого понятійного апарату складають, за висловлюванням В. С. Пазенка, терміни-концепти – «системо формуючі одиниці туризмології..., які організують в понятійний спосіб увесь теоретично усвідомлений образ туризму» [3, с.55]. До них належать такі поняття, як «турист», «туризм», «подорож», «дестинація», «туристичний продукт», «індустрія туризму», «інфраструктура туризму» та інші. У теорії туризму вони відбивають суттєві та необхідні ознаки конкретних явищ, пов'язаних з туризмом.

Тільки після розроблення достатньої кількості наукових понять, за допомогою яких виникає можливість розкриття якісних і кількісних залежностей між досліджуваними об'єктами, можна перейти до нового типу достовірного знання. Зрозуміло, що розглянуті поняття – концепти туризму не вичерпують зміст теорії туризму. Вона включає також вчення про принципи, судження, методи, функції. Принципи представляють собою основне, вихідне положення будь-якої теорії, відправну ідею вчення, первісну форму систематизації знань про туризм.

Судження як структурна одиниця теорії туризму – це порівняння понять, встановлення зв'язків між предметом або явищем та його ознаками. Методи становлять систему принципів і приписів, що вказують, які операції чи процедури необхідно здійснити, аби вирішити конкретне завдання чи досягнути певної мети в туристичній діяльності. Ці методи різноманітні.

На сучасному етапі теорія туризму все більш активно включає у свій методичний інструментарій досягнення математики, математичної статистики, інформатики. Для спостереження над туристичними потоками, вивчення динаміки і структури споживання туристичних послуг з успіхом використовуються методи математичного аналізу, економетричні методи, теорія масового обслуговування.

Як форма пізнання теорія туризму виконує певні функції. Можна виділити, як мінімум, три основні функції теорії туризму – пояснювальну, синтезуючу і прогностичну. Пояснювальна функція туризму полягає в тому, що вона на основі використання відповідних принципів, загальнонаукових та конкретних методів дослідження надає можливість побудувати достовірну картину розвитку туризму як в минулому, так і у перспективі.

Прогностична функція теорії туризму полягає в тому, що вона дозволяє передбачити майбутнє: яким буде стан суспільного життя в світі, яким буде характер взаємодії економічних, політичних і соціальних чинників суспільного процесу, і відповідно, як буде розвиватись туризм у світі.

Наступна функція теорії туризму – синтезуюча. Вона «синтезує всі здійснені узагальнення щодо туризму і відпрацьовує у системний спосіб цілісну теоретичну концепцію туризму, забезпечує комплексний підхід до туризму як предмету наукового пізнання» [3, с.11]. З формальної точки зору теорія туризму являє собою синтез всіх основних форм пізнання.

Викладені міркування є підставою зробити таке узагальнення: теорія туризму є достовірне наукове знання, що зафіксовано на підходящій для цієї мети науковій мові у

формі численних взаємопов'язаних утверджень (концептів) і яке як цілісність виконує пояснювальну, синтезуючу та прогностичну функції. Підкреслимо при цьому, що теорія туризму є не просто складовою туризмології, а її найважливішим компонентом. І це зрозуміло, тому що із всієї сукупності знань про туризм найбільш зрілу і завершену форму мають тільки ті, які можуть бути систематизовані на основі положень і принципів теорії туризму.

Теорія туризму включає знання, за допомогою яких можуть бути описані і пояснені різноманітні явища в туризмі, а відкриті в цій сфері закономірності – упорядковані.

Висновки і перспективи подальших розбок. Завершуючи аналіз сучасного етапу розвитку теорії туризму і її місця в туризмології, можна зробити такі висновки:

- поглиблюється науковий характер системи знань про туризм;
- у дослідженнях туризму використовується новий науковий апарат за рахунок застосування сучасних методів математики, інформатики, статистики;
- продовжується накопичення нових знань про туризм як важливе явище суспільного життя;
- відбувається уніфікація туристичної термінології і методики статистичних спостережень і досліджень у туризмі.

Але не варто забувати, що на початку XXI сторіччя наука стикається з новими вимогами для дослідження відповідних теоретичних і прикладних проблем. Отже, виникає необхідність об'єднання зусиль різних освітніх, науково-дослідних установ, окремих вчених у національному і світовому масштабі з метою вирішення актуальних проблем, які постали перед туризмом у новому сторіччі.

Список використаної літератури

1. Зорин И. В. Туристика / И. В. Зорин, В. А. Квартальнов. – М.: Советский спорт, 2001. – 236 с.
2. Биржаков М. Б. Введение в туризм. [издание 5-е] / М. Б. Биржаков. – СПб.: «Издательский дом Герда», 2003. – 320 с.
3. Туризмологія: Концептуальні засади теорії туризму: [науково-навчальне видання] / Керівники проекту та відповід. редактори: Пазенок В. С., Федорченко В. К. – К.: КУТЕП. 2008. – 825 с.
4. Шраднер Й. Туризмът. Едно икономическо изследоване / Йозеф Шраднер; [превод от немски Мариета Ноева]. – Варна: Наука и икономика, 2010. – 105 с.
5. Нешков М. Туристическата наука в крае на XX век: Экономика и развитие на обществото / М. Нешков, Н. Апостолов [Том IV]. – Варна: Университетско издателство, 2002. – С. 354–360.
6. Герасименко В. Г. Формування і розвиток теорії туризму / В. Г. Герасименко // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. – 2005. – № 6 (18). – С. 3–10.
7. Молій В. А. Енциклопедичний словник-довідник з туризму / В. А. Смолій, В. К. Федорченко, В. І. Цибух. Передмова В. М. Литвина. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2006. – 372 с.
8. Любцева О. О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти). – 3-є вид., перероб. та доп. / О. О. Любцева. – К.: Альтерпрес, 2005. – 436 с.
9. Ткаченко Т. І. Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу: монографія / Т. І. Ткаченко. – 2-ге вид., випр. та доповн. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2009. – 463 с.
10. Правик Ю. М. Маркетинг туризму: підручник / Ю. М. Правик. – Знання, 2008. – 303 с.

Прийнято до друку 12.05.2011